

KOVÁCS GERGELY KÁROLY

Orchideák nyomában Fejér megyében

Fejér megye nem tartozik hazánk legtermészetesebb állapotú részei közé, orchideákban azonban igen gazdag. Nem sok másik régióban fordulhat elő az, ami a Velencei-tónál, hogy 5 kilométeren belül él az úszólápokon a Loesel-hagymaburok, egy kiszáradó lápréten a pókbangó (nem mellékesen poloskaszagú- és agár sisakoskosborok társaságában), a Velencei-hegység sziklagyepein pedig az őszi füzértekerces.

A „VÖLGY-HÍD” Természetvédelmi Alapítvány egyik fontos célja a mezőföldi természeti értékek felkutatása, megóvása, esetleg védetté nyilvánítása. E munka során fontos szerep jut az orchideáknak. Kiválóan jelzik az élőhely fontosságát, miközben maguk gyakran a védelem fő indokai, pénzben kifejezett értékük pedig a természetvédelem hatékony agitációs „fegyvere”. A felmérések során nem csupán a növénycsoport fantasztikus méret-, alak- és színbeli változatossága okoz megunthatatlan élményt, legalább ennyire izgalmas, hogy hány és hányféle élőhelyet kell értük bejárni.

Mocsárrétek, láprétek

Az orchideás rétek egymástól sokszor igen eltérő természetességi állapotúak. Vannak helyek, amiket az ott élő csodálatos növényvilág láttán érintetlennek gondolnánk, holott jelenlegi szépségük az évenkénti kaszálásnak vagy legeltetésnek köszönhető. A Natura 2000-es védelem alatt álló székesfehérvári Új-gáti-parragon például lépten-nyomon védett növényekre bukkanunk. Amikor 2010-ben megismertem, a rétet egy ideje nem kaszálták, így láthatóan terjedőben volt a keskenylevelű ezüstfa. Az újbóli kaszálás hatására ez a kellemetlen fűszárú az értékes részekről gyakorlatilag eltűnt. Jó években a százas nagyságrendben növekvő agár sisakoskosbor (*Anacamptis morio*) és a poloskaszagú sisakoskosbor (*Anacamptis coriophora*) mellett a fokozottan védett pókbangó (*Ophrys sphegodes*) állománya is meghaladja a száz tövet.

Orchideaelőhelyek Észak-Mezőföldön. 1. Új-gáti-parrag (Székesfehérvár), 2. Antali-ér (Lovasberény), 3. Sági-rét-völgy (Pátka), 4. Sós-ér (Pátka), 5. Zámolyi-víztározó zárógátja (Pátka), 6. Császár-víz-völgy (Székesfehérvár), 7. Királyberek (Pátka), 8. Csalapuszta (Székesfehérvár), 9. Zágon utcai tölgyes (Székesfehérvár), 10. Székesfehérvári Homokbánya Természetvédelmi Terület (Székesfehérvár), 11. Borszéki úti rétek (Székesfehérvár), 12. Pátkai-víztározó és a Rovákja-patak torkolata (Pátka)

Ugyancsak szép állapotban maradt fenn egy erdővel körbevett, jelenleg magyar szürkével legeltetett rét a lovasberényi Antali-ér mellett, ahol egy kisebb fátyolnőszírom-állomány mellett a fő érték a hússzínű ujjaskosbor (*Dactylorhiza incarnata*) és a mocsári sisakoskosbor (*Anacamptis palustris*). Marhalegeltetés és kaszálás folyik a pátkai Sági-rétvölgy rétein is, remélhetőleg hosszú távon biztosítva az ottani hússzínű ujjaskosborok létét.

2016 nyarán volt szerencsém részt venni egy botanikai és lepkészeti kiránduláson *Staudinger István* természetvédelmi őr (DINPI) és *Hudák Tamás* természetfőtársaságában Pusztavám és Mór között. A sokféle hangulatú, természetvédelmi szempontból igen értékes területek közül itt most az Által-ér melletti lápréteket emelném ki, ahol a mocsári nőszőfű (*Epipactis palustris*) néhány szép példányával találkoztunk, illetve csak a bal-

szerencsén múlt, hogy a fokozottan védett méhbangó (*Ophrys apifera*) már elvirágzott, ezért diszkrét küllemű egyedeit sehogyan sem sikerült megtalálnunk.

Sok kaszálórétben szembeötlő a szegényes fajkészlet, a színesítő kétszikűek hiánya. A mostani állapot az évtizedekkel ezelőtti, sokszor államilag támogatott, fűhozamra csak átmeneti hatást gyakoroló, ugyanakkor a fajgazdagságot tönkretévő beavatkozásokra (melioráció, felülvetés, műtrágyázás, gyepp-gabona váltó stb.) vezethető vissza. Szerencsére a változatos domborzatú réteken akadnak mélyebb fekvésű, belvízre hajlamos foltok is, ami esetleg elkerülte az említett veszélyeket, és így az érzékenyebb növényfajoknak menedékkül szolgál. Ilyen refúgiumra bukkantam a pátkai Sós-ér melletti kis kaszálón, ahol a szobányi belvízfolton mocsári sisakoskosborok élnek. Ugyancsak parányiak a Zámolyi-víztározó délkeleti partvonalán levő láprétmaradványok, melyeket egy másik kártékony emberi hatás, a behurcolt aranyvessző fenyeget. Ám, ha áttörünk az idegenhonos növényfaj sűrű tömegén, a néhány négyzetméteres gyepp-foltokban mocsári sisakoskosborra és hűs színű ujjaskosborra lephetünk.

Igen érdekes jelenség, amikor egy területen 1–1 orchidea felbukkan, majd évekre eltűnik. A Császár-víz-völgy középső szakasza tájképileg gyönyörű, mégsem bővelkedik védett fajokban. Egy esetleges védetté nyilvánítási kísérlet során tehát igen komolyan esne latba a néhány évvel ezelőtt talált két tő agár sisakoskosbor és a 2016 tavaszán virágzó egy tő vitézkosbor (*Orchis militaris*).

Löszvölgyek, löszreliktumok

Az észak-mezőföldi löszgyepeken jobbra a bíboros kosbor (*Orchis purpurea*) honos, a szép löszvölgyekben (Székesfehérvár: Rácvölgy) éppúgy, mint a degradálódó, romló állapotú helyeken (Székesfehérvár: Pénzverő-völgy; Pátka: Tikmony-völgy). Mivel a rokonainál zártabb, sűrűbb növényzet között él, elég jól tolerálja az élőhely változásait. Ennek köszönhető, hogy a lösztisztások cserjésedését, záródását, a kezelés hiánya miatti avarosodást is tűri egy darabig, csaknem homogén aranyvessző-állomány alatt is megél, de találkoztam vele a Kelet-Bakonyban útpadkán is. A kis alapterületű lösztisztásokon végzett időnkénti cserjeirtás ennek a fajnak is kulcsfontosságú, de az igazi a jövőbeli terülnk megvalósítása lesz: szeretnénk majd a tisztásokat néhány évenként juhokkal lelegeltetni, hiszen ez volna az élőhelytípus hosszú távú megőrzésének legtermészetesebb módja.

Szikes pusztáink helyén évezredekkel ezelőtt a jégkorszak szélviharai löszport halmoztak fel, amin jó minőségű mezőségi talaj alakult ki. Ez a termőréteg az erózió nyomán fokozatosan eltűnt, hirmondóit a magasabb

mellett virít a szikpadkák tetején, jól jelezve, hol maradt egy kevéske mezőségi talaj.

A Natura 2000 védelem alatt álló pátkai Király-berek sem a méternyi vastag termőtalajáról nevezetes. A Velencei-hegységre oly

A szikes puszták legszebb növénye az agár sisakoskosbor

fekvésű gerinceken, hátakon, kurgánokon találjuk meg, ahol a közönséges jelzőfajok (tővises iglice, pemetefű, zsályafajok) mellett ritka vagy védett növények is élnek (pl. gumós macskahere). A hátak csekélyke löszrétege már alkalmas az orchideáknak, a Tiszántúlon az agár sisakoskosbor néhol tömeges. A Sárvíz-völgyben ez a faj a fokozottan védett pókbangó társnövénye, Sárszentágotta szikesein áprilisban a két szépség egymás

jellemző gránitmurvás alapkőzetű dombokra némi lösz rakódott le, így válhatott a környék egyik legizgalmasabb virágoskertjévé. Tavasszal egymással versengve díszlenek a fekete kökörcsinek és a színpompás apró nőszirmok, májustól árvalányhajmező hullámzása gyönyörködtet, a régi anyagnyerő gödrökben a csodaszép gyurgyalagok fészkelnek, magasan a levegőben mezei pacsirták, lent a föld közelében sordély, cigánycsuk, parla

Mocsári nőszőfű

gi pityer dalol. Ez a látványra is egyedülálló hely a Velencei-hegység környékének egyik legnagyobb, ezer fő fölötti agársisakoskosbor-állományának otthona.

A szántóföldi művelést több évszázada elkerülő, általában magasan elhelyezkedő temetők löszreliktumokként is felfoghatók. Újabb és újabb szenzációkat hoz az a kutatási program, amely a régi temetők növényvilágát méri fel. Hazánkból korábban kipusztultnak hitt cserjefaj (csipkés gyöngyvesző) és jó néhány védett lágyszárú (magyar- és apró nőszirmot, tavaszi hérics, törpemandula) mellett a temetők kiemelt értékei az orchideafélék a Kárpát-medencében éppúgy, mint a Balkánon vagy akár Kis-Ázsiában. [3] Az Észak-Mezőföldön sem ismeretlen jelenség ez, a bíboros kosbor előkerült az egyik lovasberényi, illetve a gánti temetőben (*Molnár V. Attila* közlése). Az igazi látványosság azonban a csákvári református temető ma már nem használt részén fogadja a látogatót. A fő érték a tarka kosbor (*Orchis tridentata*), de találunk itt apró nőszirmot, pusztai árvalányhajat, vetővirágot, illetve a löszszipyepék megannyi más jelzőnövényét. Sajnos a temetőt csaknem teljesen beborítja az orgona, ami aktív beavatkozás nélkül néhány éven vagy évtizeden belül ki fogja szorítani a ma még szép számmal élő növényritkaságokat. Az idegenhonos fásszárúak a környék más öreg temetőiben is teret hódítanak, Lovasberényben a fehér akác, Pátkán a mirigyés bálványfa képez helyenként áthatolhatatlan állományt.

A löszgyepek sorát egy hozzám minden tekintetben közel álló hellyel zárom. Lakóhelyünk Pátka külterületén, egy szőlőhe-

gyen van. Telkünk növényvilága nagyrészt természetes: a füves részén löszgyepi (szeplőlapu, budai imola, mezei iringó), az erdős részén pedig tölgyesekre jellemző (hóvirág, odvas keltike, gyöngyvirág, kontyvirág). Cíkta juhaink 2015 nyarán szinte csak a keretet legelték, helyenként igen alapos munkát végezve. Talán ennek volt köszönhető, hogy 2016 tavaszán egy agár sisakoskosbor jelent meg az udvaron, amely idén is kinyílt, hatalmas örömet okozva a család aprajának-nagyjának.

Erdők

A fehér madársisakkal (*Cephalantera damasonium*) először a Velencei-tó körüli kerékpárút és az M7 autópálya között levő, természetes állapotúnak a legnagyobb jóindulattal sem nevezhető nyártelepítésben találkoztam. Nem sokkal később a Császár-víz-völgy csalai részén is előkerült egy szá-

momra igen kedves helyen. A helybeliek által „Kerekerdő” néven ismert öreg szürke nyaras szemre is természetes újlátú erdőnek tűnik gazdag madárvilággal (fekete harkály, zöld küllő, csóka) és néhány fehér madársisakkal. Az erdő korának meghatározásához érdekes adalékot szolgáltat egy mozgókép. *Varró Ferenc* csalai lokálpatrióta hívta fel a figyelmemet arra, hogy az interneten is megtekinthető egy 1941-es magyar film, a *Régi kerekerdő* [4], melynek kezdő képsorai úgy készültek, hogy a kamera a Székesfehérvár-Bicske vasútvonalon közlekedő vonatból filmezi a Csalapuszta környéki tájat. A filmkockák nem csupán az akkor még szabályozatlan Császár-víz partvidékét és egy mára elpusztult malmot örökítették meg, de a Kerekerdőt is, amelynek fái a 75 évvel ezelőtti képeken pontosan akkorak, mint ma...

Székesfehérváron több belterületi erdőfolt színesíti a Maroshegy nevű városrészt. Az egyik ilyen középkori tölgyesben májusban tömegesen virágozik a fehér madársisak és a vitézkosbor. Ez már önmagában is nagyon komoly természetvédelmi érték, ám emellett a helynek van egy másik érdekessége is. A hazai tölgyesek zömében a vadállomány komoly gátat szab a természetes újulatnak, a gypszint is sokszor szegényes, kopár. Itt a város

belsejében ez a probléma nem áll fenn, így testközelből ismerkedhet meg bárki az erdők szintjeivel és azzal a folyamattal, ahogy a lehullott makkból végül sudár tölgyfa lesz. 2016 végén „Zágoni utcai orchideás tölgyes” néven kezdeményeztük helyi védelmét.

Két másik erdei orchidea is előfordul még a közvetlen környéken, de személyesen sajnos még nem volt hozzájuk szerencsém. A védett Máriamajori-erdő lösztölgyesében a tojásdad békakontyot (*Listera ovata*) [5], a Pátkai-víz-tározó partján levő telepített nyarasban pedig a széleslevelű nőszőfüvet (*Epipactis helleborine*) [2] kellene megtalálni.

Másodlagos élőhelyek

A kosborokról köztudott, hogy parányi magjaik révén igen hatékonyan képesek benépesíteni a csupasztalajfelszíneket. Ennek köszönhető, hogy szerte az országban egykori bányák, anyagnyerő helyek, vezetéknymvonalak váltak kiváló orchideás helyekké. A fokozottan védett méhbangó például a Vértesben olyan holdbéli tájakon telepedett meg, mint a gánti bauxitbánya vagy a pusztavámi barnaszénbánya környéki meddőhányók.

Vitézkosbor

A székesfehérvári homokbánya természetvédelmi terület a vele szomszédos helyi védett Sóstóval együtt már külön könyv [1], természetfilm („A város ölelésében”) és ismeretterjesztő cikkek [6] témája volt.

A bányászat nyomán létrejövő új élőhelyen 11 orchidea jelent meg, ennek köszönhető a hajdani bánya országos védettsége. Jelenleg is tart a Sóstó rehabilitációja, ezzel együtt hamarosan a mindkét védett területet, így az orchideatermő helyeket bemutató tanösvény is megújul.

Szintén a koronázóváros belterületén, alig néhány kilométerrel nyugatabbra, a Demkőhegy városrészben találni egy belvíz-védelmi szükségétározóként funkcionáló változatos felszínű, néhány hektáros területet. Magasabb részein árvalányhajas löszpuszta-maradvány díszlik, míg a mélyebb pontokon a Veszprémbe vezető vasútvonal töltésének anyaggyerő gödre volt a kiindulási alap az orchideák számára. Staudinger Istvánnal 2016-ban több tucat vitézkosbor és több száz tő poloskaszagú kosborot találtunk a vasút mentén, idén pedig az agár sisakoskosbor tömeges jelenléte bizonyosodott be. A sok évtizede megbolygatott talajfelszínen különleges hangulatú szürkenyárcsoportok, illetve a Székesfehérvári homokbányában is igen jellemző alacsony serevényfűz bokrai telepedtek meg. Ezt a kosborélelőhelyet csak egy nádasfolt választja el attól az őszi vérfűves kaszálótól, ahol szép számban megtalálható a két Natura 2000-es jelölő táplálékspecialista lepkefaj, a vérfű-hangyaboglárka és a sötétaljú hangyaboglárka. Alapítványunk 2016-ban a teljes területet („Borszéki úti rétek”) helyi védelemre javasolta.

A Pátkai-víztározó Fejér megye legnagyobb mesterséges állóvize. Nyugati partját a Császár-víz-völgy meredek völgyoldala alkotja, keletről ellenben több kilométer hosszú hatalmas gát védi Pátka települést. Az ezt létrehozó nem mindennapi földmunka több mint 45 éve történt, a gát mentett oldala azóta természetes hatású üde kaszálórétté alakult. Itt találtam rá 2014-ben a mocsári sisakoskosbor több száz töves állományára. A jó vízellátásnak köszönhetően a gát mentét évente legalább kétszer kaszálják, első évben még nem is sikerült megóvni a védett növényeket. Azóta azonban az illetékes vízügyi szakemberrel egyeztetve kikarózom a kosborok termőhelyét, amit a traktoros mindig ki is kerül. A kosbor nyár közepére magot érlel, így a továbbiakban már nincs akadálya a kaszálásnak. Egyébként erre a beavatkozásra szükség is van, hiszen enélkül a szárazföldön is igen sikeres nád csakhamar benőné a termőhelyet.

A Pátkai-víztározó létesítésekor a Rovákja-patak útja is megváltozott. Régen ez a vízfolyás a Császár-vízbe torkollt, ma már gátakkal határolva a víztározóba jut. A torkolat közelében, szintén a gát mentett oldalán, az előbb

említetthez igen hasonló élőhelyen került elő a hússzínű ujjaskosbor néhány tő poloskaszagú kosbor társaságában. A kikarózás itt is sikeres módja a védett fajok megóvásának.

A Pátkai-víztározót csupán másfél kilométer választja el az északabbra levő Zámolyi-víztározótól. Utóbbi mesterséges tó települést nem fenyeget, ezért oldalgátakra nem volt szükség. A több száz méter hosszú hatalmas zárógát keleti oldalán ugyanakkor kiépítettek egy biztonsági túlfolyót, ahol a túl magas vagy tartós szélvihartól megduzzadt víz egy mesterséges mederben a Császár-vízbe távozik. A meder vízügyi terület, tehát rendszeresen kaszálják. Ám itt is megél a mocsári sisakoskosbor, az egykor feltehetően a kiásott föld elhelyezésére szolgáló parton a

Biboros kosbor (*A szerző felvételei*)

poloskaszagú sisakoskosbor és a vitézkosbor, a gát tövében levő, fakadóvizek összegyűjtésére szolgáló kis árok partján pedig az agár sisakoskosbor.

Tervek és feladatok

Alapítványunk a kezelője az Aszal-völgy és Máriamajori-erdő helyi védett területeknek, ahol a lösztisztások tucatnyi védett növényfaja, köztük a biboros kosbor megóvása ad feladatot. Tavaly év végén három székesfehérvári belterületi értéket javasoltunk helyi védelemre, ebből a maroshegyi tölgyes és a demkőhegyi mozaikos élőhely esetében az orchideafélék komoly súllyal estek latba. A cikk írásakor még nem tudni, mi lesz a beadvány eredménye.

Jelenleg parkolópályán van egy több települést (Csákvár, Pátka, Zámoly) is érintő helyi védelmi javaslat, melynek részeként védett lehetne a Pátkai-víztározó északi medencéje, (a széleslevelű nőszőfű élőhelye) és a Zámolyi-víztározó négy kosborfajt rejtő déli része is. Új ötlet viszont a pátkai önkormányzat részéről a Rovákja-völgy helyi védelme és természetjárásra alkalmassá tétele akár önállóan, akár Lovasberényi közösen. Ez elsősorban nem is a torkolati kis kosborállomány miatt érdekes. *Szili István* közlése szerint a Rovákja-patak lovasberényi szakaszát a felülvetések előtt gyönyörű kosboros rétek kísérték. Érdekes feladat a terület folyamatos vizsgálata, hátha az érzékeny növényritkaságok képesek előbb-utóbb visszatelepülni. El kell gondolkodni a csákvári temető helyi védelmén is; a sírokat és a védett növényfajokat egyaránt beborító orgona visszaszorítása egyszerre lehetne kegyeleti és természetvédelmi cél.

A Natura 2000 hálózat kijelölése során sajnos a legnagyobb odafigyelés mellett is előfordultak mulasztások. Ilyen történt a Sárköz-völgyben, a római romvárosáról nevezetes Tácon, ahol nem került közösségi védelem alá az elég komoly méretű fővenyepusztai rét, holott ott pókbangó, agárkosbor, homoki nőszirom, érdes csüdfű és még számos védett növényfaj él. A tulajdonos 2016 őszén szerette volna a rétet felszántani, ezt a természetvédőknek a cikk elején említett módon, a pénzben kifejezett értékét agitációs fegyverként használva sikerült megakadályozniuk. Sajnos 2017 elején a táci képviselők nem támogatták a helyi védelem ügyét. Idén tavasszal állami és civil természetvédelemből álló kis botanikus-lepkész-madarász csapatunk abban a tudatban kezdti máj meg Fővenyepusztá felmérését, hogy az értékeket a helybeliek helyett is meg kell mentenünk az utókor számára. ♥

Irodalom

- [1] Banizs K., J. Mező É., Takács A. A. (2010): A Székesfehérvári Sóstó Természetvédelmi Terület. BOCS Alapítvány, Székesfehérvár. pp. 304.
- [2] Illyés Z. (2006): Védett növényfajok előfordulásának pontszerű térképezése – Velencei-tó, Velencei-hegység és környékük. pp. 119. Kézirat.
- [3] <http://molnar-v-attila.blogspot.hu> (Hozzáférés: 2017. április 7.)
- [4] <https://www.youtube.com/watch?v=wZfbjzlhexQ> (Hozzáférés: 2017. április 10.)
- [5] Pörgye K., Simon Gy. (2011): Javaslat a Máriamajori-erdő és a Nagy-völgy (Székesfehérvár Megyei Jogú Város külterületén) helyi jelentőségű védett területtel nyilvánításához. pp. 8. Kézirat.
- [6] Szili I. (1998): Egy haszontalan Fundus hányattatásai. A székesfehérvári Sóstó-homokbánya. Természet Világa, 129. évf. 11. sz. p. 522-524.